

Ukrainian Historical Review /

Український історичний огляд

Issue 1 / Вип. 1 (2022) 89-102.

DOI: 10.47632/2786-717X-2022-1-89-103

УДК 94(477) "16": 271,5: 37

ORCID ID 0000-0003-2187-5263

Serhii Sieryakov

associate prof. candidat of historical sciences

H. S. Skovoroda Kharkiv national

pedagogical university

seriakov76@ukr.net

**THE CRISIS IN JESUIT SCHOOLING
IN ORDER'S POLISH PROVINCE
IN THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY
AND ATTEMPTS TO OVERCOME IT:
BASED ON THE PRACTICE OF L'VIV COLLEGE
AND YAROSLAV ST. JOHN'S COLLEGE**

The article aims to study the reaction of the Jesuits of the Polish province to the quality crisis of their educational activities in the second half of the 17th century and clarify the nature of their proposed methods of improving the situation. The quality problem of Jesuit schooling in the Polish Lithuanian Commonwealth of the mentioned period is already reflected in the current historiography. However, most authors limited themselves to stating this phenomenon without going into its source base and without analyzing the specific ways to overcome this defect, which the Jesuits then proposed. By using several methods (analysis, synthesis, induction, deduction, historical-genetic, historical-comparative, prosopographic, etc.), the author examined the documents of the Polish province of the Society of Jesus of the second half of the 17th century, which contained personal information of teachers ("Catalogi triennales", "Catalogi breves") or reflections of leaders on the crisis and specific recipes for overcoming them (correspondence, Propositions of the Provincial Congregation to Superior General of the Society of Jesus etc.) Studying these sources allows us to see the panorama of crisis phenomena in the academic life of Jesuit settlements in the southeast of the Commonwealth, such as the neglect of many disciplines, deterioration of teachers' professional competence, weakening of student performance control. The local Jesuits (and the superiors of the Polish province and the leaders of its Colleges) were undoubtedly aware of the problem and its scale. However, they saw its solution mainly in a conservative direction, trying to return everything regulated by the "Ratio Studiorum" and had previously been presented (or at least should have been presented) in the educational activities of the Order's centres. Except for the initiative of Bartłomiej Nataniel Wąsowski, we do not see any attempts at systemic reforms inspired by the latest trends in schooling development in the Polish province.

Сергій Серяков
доцент, кандидат історичних наук

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

**КРИЗА В ЄЗУЇТСЬКОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ
ПОЛЬСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ ОРДЕНУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. І СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ:
НА ОСНОВІ ПРАКТИК ЛЬВІВСЬКОГО
І ЯРОСЛАВСЬКОГО СВ. ЯНА КОЛЕГІУМІВ**

Заснування Товариства Ісуса було відповіддю Римо-Католицької Церкви на виклик ідей і соціальних практик Реформації в багатьох регіонах Європи. Намагаючись відновити status quo ante, єзуїти приділяли чимало уваги шкільній справі. Вона стала важливим елементом «soft-power strategy» ордену, яка полягала в адаптації римського католицизму до запитів динамічного світу ранньомодерної доби, активнішої інтеграції до суспільного життя і створення ефективних механізмів впливу на емоційний світ вірян (через підвищення привабливості культу, громадських заходів і процесу навчання).

Завдяки вмілій адаптації до культурних ідеалів і практичних потреб шляхти єзуїтське шкільництво до середини XVII ст. здобуло панівні позиції в освітній сфері Речі Посполитої. У цьому пересвідчує не лише створення тут щільної мережі навчальних закладів Товариства Ісуса, а й перетворення їх на взірцеву шкільну модель, елементи якої nolens-volens копіювали інші освітні осередки (зокрема православні)¹. Утім, друга половина XVII ст., попри подальше домінування єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій, поставила його перед потужними викликами. Ідеться не тільки про зовнішні фактори: перманентні війни, руйнацію матеріального підґрунтя діяльності осередків ордену й перехід до пунктирної траєкторії навчального процесу². Набагато серйознішим викликом стали тоді внутрішні проблеми: погіршення якості єзуїтської освіти, зниження професійного рівня і службової сумлінності викладачів, зростаюча невідповідність шкіл Товариства Ісуса новим освітнім трендам і суспільним потребам.

Варто сказати, що про тодішній занепад єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій мовилося у працях низки істориків. Однак більшість авторів

---

¹ Див.: С. Серяков. Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво-Могилянської академії в XVII столітті // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»* 18 (2000) 24–28.

² Див.: С. Серяков. Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (кін. 40-х – сер. 90-х рр. XVII ст.) // *Український історичний збірник 2001 (2002)* 126–150.

XIX–XX ст. торкалися цього питання лише побіжно, з'ясовуючи характер і чинники суспільного та культурного регресу «шляхетської республіки» в середині XVII – першій третині XVIII ст.³ Спроби системного аналізу тодішньої кризи єзуїтського шкільництва (із характеристикою її конкретних причин і маркерів) подибуємо лише у працях оо. Станіслава Заленського і Станіслава Беднарського. Останній також трактує цю добу як перехідний період, коли здійснюються пошуки рецептів оздоровлення ситуації та визрівають передумови для відродження єзуїтських шкіл, які стають потужними ретрансляторами освітніх надбань і наукових знань доби Просвітництва⁴. У новітній історіографії висвітлюються лиш окремі аспекти якісних змін, які відбуваються в єзуїтському шкільництві у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. Зокрема автори аналізують перебіг створення математичної школи при Ярославському колегіумі св. Яна (Казимир Пуховський, Богдан Лісяк, о. Єжи Пашенда), занепад музичної освіти в осередках Литовської провінції Товариства Ісуса (Єжи Кохановіч), причини зниження фахового рівня викладачів (Славомір Кошцеляк), зростання ролі історичних знань у навчальному процесі Львівської єзуїтської школи (Василь Кметь)⁵. Водночас досі бракує спеціальних праць, безпосередньо присвячених цілісному

³ Див.: К. Mecherzyński. *Historia języka łacińskiego w Polsce*. Kraków 1833, с. 88, 97; J. Łukaszewicz. *Obraz Historyczno-Statystyczny Miasta Poznania w dawniejszych czasach*, т. 2. Poznań 1838, с. 23; J. Moraczewski. *Starożytności polskie*, т. 1. Poznań 1842, с. 8; J. Jaroszewicz. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, ч. III. Wilno 1845, с. 112–113, 116 і далі; J. Szujski. *Historia polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa 1889, с. 377; S. Załęski. *Jezuici w Polsce. W skróceniu, 5 tomów w jednym, z dwoma mapami*. Kraków 1908, с. 92–93; R. Pelczar. *Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575–1773 r.* // *Nasza Przeszłość* 84 (1995) 23; J. Kłoczowski. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa 2000, с. 175 та ін.

⁴ Беднарський звертає увагу на те, що єзуїти (керівництво ордену, призначені ними візитатори й самі представники осідків Товариства Ісуса в Речі Посполитій) у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. не лише усвідомлювали занепад єзуїтського шкільництва в «шляхетській республіці», а й намагалися протидіяти численним вадам. Див.: S. Bednarski. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. Kraków 1933, с. 31–48. Перші виразні зміни, спрямовані на формування просвітницької моделі єзуїтської освіти, С. Беднарський фіксує в 1710 р., згадуючи про запровадження вивчення французької і німецької мов. Вирішальна фаза якісних трансформацій єзуїтського шкільництва взагалі, на його думку, припадає на 1730–1740-ті рр. Див.: Там само, с. 250, 257, 259–260, 301–310.

⁵ K. Puchowski. *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*. Gdańsk 2007, с. 176–177; B. Lisiak. *Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku*. Kraków 2003, с. 32–34; S. Kościelak. *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*. Gdańsk 2003, с. 139–141; J. Paszenda. *Nauczanie architektury w szkołach jezuickich XVIII wieku* // *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / ред. I. Stasiewicz-Jasiukowa. Kraków – Warszawa 2004, с. 387; J. Kochanowicz. *Edukacja muzyczna w kolegiach jezuickich Rzeczypospolitej Obojga Narodów* // *Universalis et Particularia. Ars et praxis Societatis Jesu in Polonia* / ред. B. Bohdanowicz, T. Jeż. Warszawa 2018, с. 379–380; В. Кметь. *Історичні студії у Львівській єзуїтській академії (1661–1773)* // *Київська Академія* 13 (2016) 173–203 та ін.

вивченню якісної освітньої кризи в Польській провінції ордену у другій половині XVII ст. (із залученням відповідної джерельної бази). Спробою частково заповнити цю історіографічну лакуну і є ця розвідка.

Вивчення тогочасних роздумів і пропозицій покращення освітньої ситуації з перспективи пізніших масштабних змін, яких зазнає шкільна модель ордену в середині XVIII ст., актуалізує питання про єзуїтський вимір Просвітництва. Говорячи про Товариство Ісуса як активного учасника просвітницького руху, ґрунтуюся на сучасному розумінні Просвітництва, що поширюється у західній історіографії та філософській думці, починаючи з 1970-х рр. А саме йдеться про сприйняття Просвітництва як поліфонії концептуальних образів, які сформувалися в різних регіональних і соціальних середовищах, мали відмінне розуміння архітектури «оновленого світу» і шляхів його конструювання, але визнавали необхідність невинного просування від менш до більш «цивілізованого» стану шляхом плекання шкільництва й науки, покращення добробуту й удосконалення (*via ratio*) засад суспільного та політичного життя⁶. Складовою частиною цього розмаїтого просвітницького руху (а конкретніше – його поміркованого домінантного крила, *moderate mainstream*⁷) була діяльність представників Римо-Католицької Церкви, зокрема єзуїтів. У цьому сегменті Просвітництва вони відіграли ключову роль і чимало посприяли трансферу просвітницьких ідей і освітніх технологій до Речі Посполитої (унаслідок переїзду низки членів ордену із Франції після заборони його діяльності в цій державі (1764), а також завдяки навчанню представників «шляхетської республіки» у французьких колегіях Товариства Ісуса⁸). Свідченням ефективності цього каналу проникнення Просвітництва до Речі Посполитої є поява тут грона яскравих єзуїтів (Францішека і Пьотра Богомольців, Адама Нарушевича, Марцина Почобут-Одлянницького, Юзефа Рогалінського та ін.), із якими ототожнюються докорінні зміни в науково-культурному житті цієї держави останньої третини XVIII ст.

Але наскільки просвітницькі трансформації в єзуїтському шкільництві «шляхетської республіки» підготовані внутрішніми чинниками? Чи мали єзуїти Речі Посполитої в другій половині XVII ст. відчуття необхідності змін і чи робили якісь кроки, щоби піднести рівень своїх освітніх осередків? Чим зумовлювалися ці заходи – прагненням повернутися до моделі «*Ratio studiorum*» чи бажанням здійснити реформи згідно з духом і потребами часу?

⁶ Детальніше про тенденції у науковому й філософському осмисленні Просвітництва та сучасні підходи до його розуміння див., зокрема: В. Склокін. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // *Київська академія* 12 (2014–2015) 150–154.

⁷ Згідно з класифікацією Джонатана Ізраеля (там само, с. 156).

⁸ Див. зокрема: М. Форицький. Про модерну освіту в Речі Посполитій – познанська модель доби Просвітництва // *Дриновський збірник* XI (2018) 64–67.

Наскільки тодішні ініціативи корелюються з майбутніми просвітницькими новаціями в освітній діяльності ордену? У цій статті спробую відповісти на зазначені питання на основі аналізу ситуації в орденських школах у південно-східній частині Речі Посполитої в другій половині XVII ст.

Документація ордену (зокрема, листування між різними щаблями його адміністративної вертикалі) того періоду демонструє яскраву палітру вад єзуїтського шкільництва. Насамперед унаочнюються проблеми в царині управління навчальним процесом. Скажімо, провінціал Польської провінції о. Александр Лоренцовіч у листі до ректора Ярославського колегіуму св. Яна о. Томаша Тілля (7 жовтня 1669 р.) фактично визнає, що керівники місцевих шкіл нічого не роблять, аби підвищити інтерес «наших схоластиків» (*scholastici nostri*, тобто майбутніх єзуїтів) до навчання і забувають розподіляти серед найкращих учнів почесні нагороди⁹ (а це був один із наріжних каменів заохочення юнаків до здобуття знань і важливий інструмент змагальності в орденських школах)¹⁰.

Для подолання цих негараздів пропонувалося, щоби керівники осередків ордену самовдосконалювалися і власним прикладом надихали «наших схоластиків». Водночас у цьому документі містилися конкретніші директиви. Зокрема, наголошувалося, що для підвищення інтересу учнів до навчання необхідно відновити роздачу почесних нагород¹¹. Пропонувалося також організовувати щомісячні орації і декламації у класах поезії та риторики або виголошення вихованцем одного із класів *studia inferiora* стислої судової промови, присвяченої початку навчального року (у закритому режимі, лише перед учнями та викладачами)¹². Великої ваги у згаданому листі також надавалося оцінюванню рівня знань, із якими юнаки вступали до єзуїтської школи та завершували проміжні етапи освіти. Для цього мали бути влаштовані обов'язкові іспити, за результатами яких дозволялося допускати до шкіл або переводити до наступного їхнього щабля лише тих, хто демонстрував належний рівень знань¹³. До цього контексту також вписується директива генерала ордену о. Франциска Пікколоміні (15 жовтня 1650 р., у відповідь на

⁹ Листи генералів і провінціалів Польської провінції Товариства Ісуса до Львівської колегії // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі: ЦДІАУЛ), ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 48.

¹⁰ S. Załęski. *Jezuici w Polsce*, т. 1. Lwów 1900, с. 119–120; S. Kościelak. *Jezuici w Gdańsku*, с. 128.

¹¹ ЦДІАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 48. Про кількість відзнак, засади та процедуру проведення конкурсів, засади оцінювання і алгоритм урочистого вручення нагород див.: *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)* / вст. і опрац. K. Bartnicka і T. Bienkowski // *Archiwum dziejów oświaty* / ред. K. Bartnicka, т. XIII. Warszawa 2000, с. 76, 83–84.

¹² ЦДІАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 48. Про роль публічно-культурних заходів у навчальному процесі єзуїтських шкіл див.: *Ratio atque institutio studiorum SJ*, с. 76, 88, 94, 120–121.

¹³ ЦДІАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 48.

пропозиції Конгрегації Польської провінції 1649 р.) про обов'язкове проведення спільних щоденних повторень для обох категорій учнів («наших схоластиків» і «екстернів»), які «відповідно до давнього звичаю Провінції» тривали б «з 3 до 4 [години. – С. С.] пообіднього часу». У такому разі, як зазначалося, дії керівників єзуїтських осідків цілком узгоджуватимуться з «Ratio studiorum»¹⁴.

Цей крок опосередковано мав покращити рівень знань не лише учнів, а й педагогів (адже саме з «наших схоластиків» рекрутувалися нові покоління членів Товариства Ісуса). І стосовно цього було над чим працювати. Адже в середовищі викладачів Польської провінції після 1648 р. унаочнюється ціла низка негативних явищ. Насамперед, як засвідчує лист провінціала о. Лоренцовіча до ректора Львівського колегіуму о. Пьотра Папеського (28 листопада 1669 р.), непоодинокими були випадки нехтування педагогами їхніх обов'язків. Скажімо, чимало єзуїтів середнього віку, будучи досвідченими педагогами, «лише затьято демонструють пусте бажання до неробства». Ба більше, викладання стає непростижною справою, від якої «з надуманих причин» відмовляються навіть ті, хто мав необхідні для цього здібності, освіту і статус. Як результат, чимало єзуїтів, відбувши обов'язковий трирічний термін викладання у граматико-риторичній школі, надалі «самоосуваються з гуманістичних шкіл [...] і від цієї служби, характерної для Товариства, ухиляються». Їхнє місце займають «безбороді й недосвідчені юнаки, які завжди не відповідають рівню класу [в якому мали викладати. – С. С.]», оскільки приходять до школи одразу після новіціату (тобто нехтують такими необхідними етапами інтелектуальної формації єзуїтів, як курси риторики та філософії)¹⁵. І такі лакуни в освіті були поширеним явищем на сході Польської провінції ордену¹⁶.

Розв'язувати цей комплекс проблем пропонували суто директивними методами. 28 листопада 1669 р. о. Лоренцовіч наказав о. Папеському, щоби той залучав до навчальної роботи «всіх без винятку, і насамперед тих, які ухилилися від цього»¹⁷. Своєю чергою брак фахової підготовки в молодих викладачів намагалися подолати шляхом передання їм професійного досвіду від старших колег. Зокрема, о. Лоренцовіч у листі до о. Тілля (7 жовтня 1669 р.) наголосив, що керівники єзуїтських осередків що два місяці мають проводити наради за участі префекта навчання і молодих викладачів (магістрів)¹⁸. Тобто – організу-

¹⁴ ЦДДАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 24.

¹⁵ Там само, арк. 50.

¹⁶ Про тодішні тенденції у зміні рівня риторичної та філософської освіченості магістрів у цьому регіоні див. детальніше: С. Серяков. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. // *Київська академія* 8 (2010) 94–96.

¹⁷ ЦДДАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 50.

¹⁸ Там само, арк. 48.

вати щось на кшталт звичної для єзуїтів «педагогічної семінарії», у межах якої досвідчені педагоги ділилися з молоддю своїми дидактичними навичками¹⁹.

Отже, в усіх цих випадках панацею від якісної деградації шкіл єзуїти вбачали у дотриманні освітнього канону, зафіксованого в остаточній версії їхнього шкільного статуту (1599). Це передбачало зокрема боротьбу з регіональними особливостями, до яких Товариство Ісуса час від часу вдавалося з тактичних міркувань, реагуючи на культурні запити місцевих еліт або організаційні виклики, що поставали перед Римо-Католицькою Церквою²⁰. Якщо говорити про Річ Посполиту, то йдеться про брак мережі дієцезіальних семінарій. Функцію підготовки кліру єпископи передали до рук чернечих орденів, насамперед єзуїтів, які вирішували це питання шляхом створення спеціалізованих закладів або викладання курсу моральної теології (*casus conscientia*), покликаного ознайомити майбутніх парохів із практичними аспектами їхніх функцій (літургією, тайнами, церковним календарем тощо)²¹. Зростання значущості цього елемента єзуїтської богословської освіти позначається на її загальній структурі. З'являється розлогіша версія курсу моральної теології (3 р.), яку – в рамках цілісної богословської освіти – вивчали через скорочення (з 4 до 1–2 рр.) схоластичної теології. Певний час керівництво ордену мирилося з такою специфікою, визнаючи, що «для цієї Провінції, на відміну від інших, зробили виняток»²². Але консервативна хвиля середини – другої половини XVII ст. і тут далася взнаки. 15 жовтня 1650 р. генерал ордену о. Пікколоміні в ультимативній формі зажадав від Конгрегації Польської провінції скасувати цей звичай, аби «у своїй діяльності ми повернулися до “Ratio studiorum” і стали би, як це й було раніше, ідентичними іншим провінціям»²³. Єзуїти Польської провінції аж ніяк не раділи

¹⁹ Згідно з «Ratio studiorum», адресатами цього тренінгу мали бути слухачі курсу риторики *pro nostris* (обов'язкового етапу формації майбутніх єзуїтів, який слідував за новіціатом, але передував опануванню курсу філософії). Див.: L. Piechnik. *Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce* / вст. і ред. J. Paszenda. Kraków 1994, с. 63–64. Але в нашому випадку «педагогічна семінарія» призначалася для діючих викладачів. Таку новацію можна пояснити як розладом системи формації єзуїтів Польської провінції в другій половині XVII ст. (див.: С. Серяков. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти, с. 94–96), так і прагненням керівництва посилити загальний рівень дидактичної підготовки молодих викладачів шляхом запровадження додаткових вправ.

²⁰ Прикладом може слугувати дозвіл навчати арифметики в класах граматики й синтаксису, наданий єзуїтам Речі Посполитої в 1602 р. Цей освітній елемент, не передбачений «Ratio studiorum», запровадили з огляду на затребуваність математичних знань у середовищі шляхти. Див.: B. Lisiak. *Nauczanie matematyki*, с. 32–33.

²¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995*. Kraków 1996, с. 692; J. Kłoczowski. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, с. 176.

²² ЦДІАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 24.

²³ Там само.

цьому рішення керівництва і були готові опиратися йому. У цьому пере-свідчує згадка про можливість застосування третейського суду в разі, «якщо [Польська. – С. С.] провінція бажатиме посилатися на цей Привілей»²⁴.

Питання уніфікації єзуїтських освітніх практик турбувало Рим, тоді як очільники Польської провінції були заклопотані нагальнішою проблемою – зниженням якості викладання або занепадом низки навчальних дисциплін. Зокрема, у такій ситуації опинилася давньогрецька мова, яка в єзуїтському шкільництві вважалася важливим (хоч і менш значущим, аніж латина) ін-струментом опанування класичної спадщини²⁵. Наприкінці 1660-х рр. ситуація із вивченням цього предмету в Польській провінції зайшла у глухий кут. 28 листопада 1669 р. о. Лоренцовіч у листі до о. Папеського із прикрістю визнає, що в більшості місцевих шкіл «уже не тільки учні не знають засад грецької мови, а й самі магістри²⁶ через необізнаність у ній неспроможні навчати». Щоправда, вихід із цієї ситуації пропонувався вкрай тривіальний – варто просто відновити науку давньогрецької мови²⁷.

Наскільки успішною була така стратегія розв'язання проблеми, можна судити, проаналізувавши мовну ерудицію викладачів *studia inferiora*. Їхні вихованці, згідно з «Ratio studiorum», і мали вивчати давньогрецьку²⁸. Скажімо, у Львівському колегіумі в 1670/71 н. р. – 1679/80 н. р. працювало щонайменше 11 викладачів граматики, проте в «Catalogis triennialibus» не згадується, що хтось із них знав давньогрецьку²⁹. На перший погляд, це «мовчання джерел» можна пояснити тим, що тоді мовний маркер професійної підготовки єзуїтів перестає фігурувати у звітній документації ордену. Проте глибший аналіз матеріалів засвідчує, що інколи в них таки згадуються мовні компетенції членів Товариства Ісуса. І ці випадки, на мою думку, є досить промовистими. Скажімо, у «Catalogo primo Collegii Calisiensis» за 1678 р. натрапляємо на відомості про о. Людвіка Гоффмана (53 роки), чия обізнаність у давньогрецькій і давньоєврейській мовах визнається беззастережно

²⁴ ЦДІАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 24.

²⁵ Див.: Ratio atque institutio studiorum SJ, с. 91, 94, 96–99, 101–103, 105–106.

²⁶ Підтверджені схоластики (лат. *scholastici approbati*) – молоді єзуїти, які не пройшли до кінця шлях формації в ордені. Здолавши новіціат і опанувавши курси риторики й філософії (щоправда, як уже зазначалося, у другій половині XVII ст. ці елементи освіченості часто ігнорувалися в Польській провінції), вони кілька років викладали в *studia inferiora*, перш ніж перейти до вивчення курсу теології та скласти четверту обов'язкову обітницю.

²⁷ ЦДІАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 51.

²⁸ Див.: Ratio atque institutio studiorum SJ, с. 84.

²⁹ Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1669, 1672 // Archivum Romanum Societatis Iesu (далі – ARSI) Polonica 15, f. 27, 165 v., 171, 177; Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1675 // ARSI Polonica 16, f. 43; Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1678 // ARSI Polonica 17, f. 18, 23, 34 v., 41–41 v.; Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1681 // ARSI Polonica 18, f. 13 v., 28 v., 47; Catalogus brevis Provinciae Poloniae. 1638–1684 // ARSI Polonica 44, f. 286 v., 297, 312 v.

(«*callet Graecam et Hebraicam*»)³⁰. У «*Catalogo primo Domis Professum Cracoviensis*» за 1678 р. згадується о. Ян Пігловський, який тоді мав 74 роки. Серед іншого, зазначається, що цей єзуїт «певною мірою» (*aliquid*) знає давньогрецьку мову. У згаданому документі також фігурує його молодший колега – о. Ян Олендський (48 років). Він також знає давньогрецьку мову, але «*aliquid ex parte*», тобто «певною мірою і частково»³¹.

Подібний досвід філологічної освіти годі шукати серед молоді, яка пройшла формацію в 1660–1670-х рр. Показовим є не стільки «мовчання джерел», скільки ті поодинокі випадки, коли натрапляємо на інформацію про мовну ерудицію молодих єзуїтів. Скажімо, у «*Catalogo Primo Collegii Luceoriensis*» за 1678 р. фігурує магістр Томаш Камінський (народився 1654 р., до ордену вступив у 1669 р.), який викладав граматику й інфіму в Острозі (1675/76 н. р.), а також поезію разом зі синтаксисом (1676/77 н. р.) і саму поезію (1677/78 н. р.) у Луцьку. Зокрема у його особових даних зазначається, що він «*novit polonice et latine*» («вивчив польську й латину»). Аналогічне формулювання бачимо у випадку магістрів Альберта Міткевича (27 років, викладач граматики в Луцьку в 1677/78 н. р.), Блажея Кожуховського (23 роки, викладач синтаксису в Луцьку в 1677/78 н. р.), Яцека Гмішовського (25 років, викладач риторики в Луцьку в 1677/78 н. р.), Яна Бужковського (24 роки, викладач інфіми в Луцьку в 1677/78 н. р.)³². Отже, в 1670-х рр. для молодих викладачів Польської провінції нормою вважалося знання лише тих мов, без яких вони взагалі не могли комунікувати й виконувати свої обов'язки: польської (у більшості випадків – рідної) та латини (її потребував у службових цілях кожен католицький священник).

Якщо поглянемо на цю ситуацію з ширшої хронологічної перспективи (з урахуванням уже згаданих знавців давньогрецької мови, які належали до старших поколінь), то можемо констатувати поетапну деградацію мовної ерудиції єзуїтів Польської провінції в 1650–1670-х рр. Ті ж оо. Людвік Гоффман і Ян Пігловський проходили вишкіл іще до 1648 р., а о. Ян Олендський – безпосередньо після цієї переломної дати в історії єзуїтського шкільництва. Отже, це відбувалося тоді, коли давньогрецька ще плекалася в Польській провінції, а стан її викладання не був настільки катастрофічним. Натомість покоління 1670-х рр. жило в інших реаліях, коли давньогрецька мова перетворилася на лінгвістичну екзотику, а тяглість міжпоколінневих традицій її вивчення була втрачена³³. За таких умов спроби керівництва Польської провінції поліпшити ситуацію виключно директивними методами були приреченими на невдачу –

³⁰ *Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1678 // ARSI Polonica 17, f. 13.*

³¹ Там само, f. 20.

³² Там само, f. 47 v. – 48.

³³ Про причини занепаду давньогрецької мови в єзуїтських школах і її непотрібність серед шляхти Речі Посполитої див.: S. Bednarski. *Upadek i odrodzenie*, с. 44–45.

в 1670-х рр. мало вже хто розумів і потенційно міг викладати давньогрецьку, та й цих нечисленних осіб використовували в інших цілях.

Ще однією проблемною ланкою єзуїтської освіти в Польській провінції другої половини XVII ст. була математика. Елементарні знання у цій сфері подавалися в класах граматики й синтаксису³⁴, тоді як глибше знайомство з математикою (у формі спеціального курсу) відбувалося на другому році курсу філософії³⁵. Отже, математичних знань потребував *a priori* кожен єзуїт, оскільки був зобов'язаний хоча б кілька років викладати у граматико-риторичній школі. Тобто, як і у випадку з давньогрецькою мовою, ситуація з математикою є маркером спроможності єзуїтів Польської провінції запропонувати учням повноцінний стандарт освіти.

Вивчення документації ордену засвідчує, що в 1660–1670-х рр. стан математичної освіти в Польській провінції був далеким від ідеалу. Зокрема, у згаданому листі о. Лоренцовіча (28 листопада 1669 р.) визнається, що «наші схоластики» ігнорують цю складову підготовки. Аби підвищити їхню сумлінність у засвоєнні математичних знань, отець-провінціал пропонує влаштувати кінцеві іспити. Їхні результати мали фіксуватися у спеціальних пам'ятних книгах Польської провінції, які передбачалися директивною генерала ордену й рішенням провінційної Конгрегації. Така «інформаційна база», певно, створювалася, аби проводити ретельну селекцію потенційних викладачів математики. Це корелюється із запропонованим о. Лоренцовічем рецептом покращення викладання цієї дисципліни, коли ставка робилася на «*нечисленних обізнаних у цій сфері професорів*»³⁶.

Якись позитивні наслідки цих кроків опосередковано простежуються лише з другої половини 1670-х рр. Скажімо, у Львівському колегіумі математика стає регулярним складником навчальної програми з 1678 р., коли починає викладатися що два роки (це й передбачалося «*Ratio studiorum*»³⁷). У 1678/79 н. р. відповідні знання надавав о. Стефан Карлінський³⁸, в 1680/81 н. р. – о. Себастьян Клещанський³⁹, а в 1682/83 н. р. – о. Томаш Перковіч⁴⁰. Своєю чергою в Ярославському колегіумі св. Яна математичні знання пропонуються в 1673/74 н. р. (під час першої спроби о. Бартоломея Натаніеля Вонсовського реалізувати свої модернізаційні ідеї), в 1677/78 н. р.

³⁴ B. Lisiak. *Nauczanie matematyki*, с. 33–34; S. Bednarski. *Upadek i odrodzenie*, с. 505–506.

³⁵ *Ratio atque institutio studiorum SJ*, с. 70.

³⁶ ЦДДАУЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 119, арк. 51.

³⁷ *Ratio atque institutio studiorum SJ*, с. 70.

³⁸ *Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1681 // ARSI Polonica 18, f. 51 v., 136.*

³⁹ *Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1681 // ARSI Polonica 18, f. 46 v., 136; Catalogus brevis Provinciae Poloniae. 1638–1684 // ARSI Polonica 44, f. 320.*

⁴⁰ *Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1685 // ARSI Polonica 19, f. 14 v.; Catalogus brevis Provinciae Poloniae. 1638–1684 // ARSI Polonica 44, f. 338 v.*

(о. Алексіусом Ценським)⁴¹, а згодом у 1680/81 – 1681/82 н. р. (о. Марціном Островським, під час другої спроби створення математичної школи)⁴².

Особлива увага єзуїтського керівництва до якості математичної освіти зумовлювалася не лише бажанням забезпечити незмінність канону «*Ratio studiorum*», а й відбивала нові тренди в освітній сфері, що диктувалися зміною суспільних запитів. Ідеться про зростання значущості математики як ключового інструмента підготовки військових спеціалістів (зокрема в царині фортифікації, артилерії тощо), які стають дедалі потрібнішими в добу регулярних армій, зростання рівня їхнього технічного забезпечення і збільшення масштабів й інтенсивності ведення військових дій у Європі. У цьому контексті логічним стало поширення моделі «лицарської академії», яка інспірувала появу в середині XVIII ст. у Речі Посполитій нового типу єзуїтського навчального закладу – *Collegii Nobilium*⁴³. Це дало змогу, зберігаючи незмінною граматику-риторичну школу, водночас упровадити просвітницькі новації – сучасні мови, експериментальну фізику, астрономію, історію, географію, а також розширити вивчення математики як базису для низки похідних сфер знання (цивільної і мілітарної архітектури, артилерії та ін.)⁴⁴.

Перші імпульси цієї інституціональної еволюції можна побачити у другій половині XVII ст., зокрема у спробах створити математичну школу при Ярославському колегіумі св. Яна. Не занурюючись до цього тематичного сюжету, який розкривається в іншому моєму тексті⁴⁵, зазначу лише кілька тез, важливих у контексті цієї розвідки.

1. Спроби створення в Ярославі математичної школи (1673–1675 і 1680–1682 рр.) із перспективою її трансформації в «лицарську академію» стали першим прецедентом трансферу цієї нової освітньої моделі до Речі Посполитої, який на багато десятиліть випередив появу тут *Collegii Nobilium*.

2. Аналіз базового документа в межах цього тематичного сюжету – пропозицій ректора Ярославського колегіуму св. Яна о. Бартоломея Натанієля Вонсовського (1673), надісланих провінціалу Польської провінції о. Яцеку Кочовському та генералові ордену о. Джованні Паоло Оліві, – дає змогу зрозуміти інтенції цього єзуїта-реформатора. Ініціюючи появу математичної

⁴¹ *Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1672 // ARSI Polonica 15, f. 147 v.; Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1678 // ARSI Polonica 17, f. 33.*

⁴² *Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1675 // ARSI Polonica 16, f. 38 v.; Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1681 // ARSI Polonica 18, f. 39 v.; Catalogus triennalis Provinciae Poloniae. 1685 // ARSI Polonica 19, f. 7 v.; Catalogus brevis Provinciae Poloniae. 1638–1684 // ARSI Polonica 44, f. 328.*

⁴³ Див.: К. Puchowski. *Jezuickie kolegia szlacheckie*, с. 84–167.

⁴⁴ Там само, с. 290–295.

⁴⁵ S. Seryakov. Tentatives d'ouvrir à Jarosław une académie de chevalerie: réponse aux nouveaux défis éducatifs venus de France? // *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles* (2021) (www.doi.org/10.4000/crcv.19462).

школи в Ярославі, він бажав зупинити відтік талановитих учнів, який відбувався по завершенні *studia inferiora*, і створити систему підготовки вчителів математики для Польської провінції Товариства Ісуса⁴⁶ (це корелюється зі згаданим листом о. Александра Лоренцовіча (28 листопада 1669), де відродження математики узалежнюється від наявності «*нечисленних обізнаних у цій сфері професорів*»).

3. Опанування математики передбачалося тісно поєднати з вивченням історії, що свідчить про бажання о. Вонсовського виховувати не лише фахівців військової справи, а й патріотів, здатних виконувати державні функції (тут простежуються паралелі з метою діяльності як «лицарських академій» у Західній і Південній Європі, так і пізніших *Collegiorum Nobilium* у Речі Посполитій)⁴⁷.

4. В обидва періоди, коли здійснювалися спроби створити математичну школу в Ярославі (1673–1675 і 1680–1682 рр.), до неї залучалися кваліфіковані фахівці. Отці Хожинський і Островський були добре обізнаними в математиці й мали досвід її викладання. Отже, Польська провінція ордену володіла достатнім інтелектуальним ресурсом, щоби покращити ситуацію з математикою. Сміливі ініціативи о. Вонсовського випередили час, провіщаючи масштабні зміни в орденському шкільництві в добу Просвітництва. Але ці пропозиції не знайшли підтримки серед місцевих єзуїтів і політичного істеблішменту Речі Посполитої. Перші непокоїлися збереженням сильних позицій ордену в освітньому просторі держави, а тому надавали перевагу терапевтичним методам (суворому дотриманню норм «*Ratio studiorum*»). Своєю чергою політична еліта Речі Посполитої у другій половині XVII ст. добре усвідомлювала необхідність реформування державного ладу, але так і не змогла перейти від розуміння проблеми до її розв'язання.

Отже, єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. переживає добу якісного занепаду, який полягав у занедбанні низки навчальних дисциплін, погіршенні фахової підготовки викладачів, порушенні принципів організації шкільного життя і норм контролю успішності учнів. Місцеві єзуїти усвідомлювали існування і масштаби проблеми, але прагнули розв'язати її здебільшого консервативними методами, директивно відновивши все те, що вже регламентувалося «*Ratio studiorum*» і раніше було (або принаймні мало бути) присутнім у навчальній діяльності місцевих осідків ордену. За винятком ініціативи о. Бартоломея Вонсовського, ми не бачимо системної програми реформ, яка інспірувалася б новітніми трендами розвитку шкільництва (зокрема єзуїтського). Але навіть у цьому разі йдеться про діяльність поодинокого ентузіаста, який

⁴⁶ Historia Poloniae. 1670–1678 // ARSI Polonica 54, f. 52.

⁴⁷ Див.: K. Puchowski. *Jezuickie kolegia szlacheckie*, с. 86–87, 88, 91, 515–516.

не зміг здолати ідейну ригідність єзуїтського середовища і байдужість шляхетського суспільства. Водночас сам факт зростання значущості математики й появи освітніх новацій о. Бартоломея Вонсовського був важливим кроком до її перетворення на ключовий предмет у межах просвітницької моделі *Collegii Nobilium*. Втім, повільність цих зсувів, відсутність дієвих освітніх імпульсів з-за кордону й суспільного запиту на реформування шкільництва в самій Речі Посполитій відтермінували початок системних змін на середину XVIII ст.

References

- Bednarski Stanisław. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. Kraków 1933. [In Polish.]
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995*. Kraków 1996. [In Polish.]
- Foryts'kyi Matsey. Pro modernu osvitu v Rechi Pospolytyi – poznans'ka model' doby Prosvitnytstva // *Drynovs'kyi zbirnyk* XI (2018) 64–67. [In Ukrainian.]
- Jaroszewicz Józef. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, ч. III. Wilno 1845. [In Polish.]
- Kłoczowski Jerzy. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa 2000. [In Polish.]
- Kmet' Vasył. Istorychni studii u Lvivs'kiy yezuits'kiy akademii (1661–1773) // *Kyivs'ka akademiia* 13 (2016) 173–203. [In Ukrainian.]
- Kochanowicz Jerzy. Edukacja muzyczna w kolegiach jezuickich Rzeczypospolitej Obojga Narodów // *Universalis et Particularis. Ars et praxis Societatis Jesu in Polonia* / red. Bogna Bohdanowicz, Tomasz Jeż. Warszawa 2018, s. 373–394. [In Polish.]
- Kościelak Sławomir. *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*. Gdańsk 2003. [In Polish.]
- Lisiak Bogdan. *Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku*. Kraków 2003. [In Polish.]
- Łukaszewicz Józef. *Obraz Historyczno-Statystyczny Miasta Poznania w dawniejszych czasach*, т. 2. Poznań 1838. [In Polish.]
- Mecherzyński Karol. *Historia języka łacińskiego w Polsce*. Kraków 1833. [In Polish.]
- Moraczewski Jędrzej. *Starożytności polskie*, т. 1. Poznań 1842. [In Polish.]
- Paszenda Jerzy. Nauczanie architektury w szkołach jezuickich XVIII wieku // *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / red. Ireny Stasiewicz-Jasiukowej. Kraków – Warszawa 2004, s. 385–402. [In Polish.]
- Pelczar Roman. Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575–1773 r. // *Nasza Przyszłość* 84 (1995) 12–53. [In Polish.]

- Piechnik Ludwik. Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce* / wpraw. i red. Jerzy Paszenda. Kraków 1994, s. 63–74. [In Polish.]
- Puchowski Kazimierz. *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*. Gdańsk 2007. [In Polish.]
- Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599) / wst. i oprac. Kalina Bartnicka i Tadeusz Bienkowski, t. XIII // *Archiwum dziejów oświaty* / red. Kaliny Bartnickiej. Warszawa 2000. [In Polish.]
- Sieriyakov Serhii. Kharakterni rysy yezuits'koho shkil'nytstva v osvritniy diial'nosti Kyievo-Mohylians'koi akademii v XVII stolitti // *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Kyievo-Mohylians'ka akademiia"* 18 (2000) 24–28. [In Ukrainian.]
- Sieriyakov Serhii. Yezuits'ke shkil'nytstvo v Ukraini: kil'kisni pokaznyky ta strukturny rozvytok (kin. 40-kh – ser. 90-kh rr. XVII st.) // *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk 2001* (2002) 126–150. [In Ukrainian.]
- Seryakov Serhii. Tentatives d'ouvrir à Jarosław une académie de chevalerie: réponse aux nouveaux défis éducatifs venus de France? // *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles* (2021) (www.doi.org/10.4000/crcv.19462). [In French.]
- Sieriyakov Serhii. Vykladats'kyi sklad yak pokaznyk yakisnoho rivnia yezuits'koi osvity na ukrains'kykh terenakh Rechi Pospolytoi u 1648–1670 rr. // *Kyivs'ka akademiia* 8 (2010) 92–111. [In Ukrainian.]
- Sklokin Volodymyr. Chy isnuvalo ukrains'ke Prosvitnytstvo? Kil'ka mirkuvan' iz pryvodu nezavershenoi istoriohrafichnoi dyskusii // *Kyivs'ka akademiia* 12 (2014–2015) 146–159. [In Ukrainian.]
- Szujski Józef. *Historyi polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa 1889. [In Polish.]
- Załęski Stanisław. *Jezuici w Polsce. W skróceniu, 5 tomów w jednym, z dwoma mapami*. Kraków 1908. [In Polish.]
- Załęski Stanisław. *Jezuici w Polsce*, t. 1. Lwów 1900. [In Polish.]

Метою статті є дослідити реакцію єзуїтів Польської провінції на якісну кризу їхньої освітньої діяльності у другій половині XVII ст., а також з'ясувати характер запропонованих ними методів покращення ситуації. Проблема якісної кризи єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. віддзеркалилася у дотеперішній історіографії. Проте більшість авторів обмежувалася лише констатацією цього явища, не заглиблюючись у його джерельну базу й не аналізуючи конкретних шляхів подолання вад, які пропонувалися тоді єзуїтами. Використовуючи низку наукових методів (аналіз, синтез, індукцію, дедуцію, історико-генетичний, історико-порівняльний, просопографічний та ін.), автор дослідив документи Польської провінції ордену другої половини XVII ст., які містили персональні відомості викладачів («Catalogi triennales», «Catalogi breves») або ж рефлексії

керівників щодо кризових явищ і конкретні рецепти їхнього подолання (листування, пропозиції провінційної Конгрегації генералу ордену та ін.). Вивчення цих джерел дає змогу побачити панораму кризових явищ в освітньому житті єзуїтських осідків на південному сході Речі Посполитої – занедбання низки навчальних дисциплін, зниження фахової компетентності викладачів, погіршення рівня організації шкільного життя і контролю успішності учнів. Місцеві єзуїти (насамперед керівники Польської провінції та її окремих осередків), безперечно, усвідомлювали саму наявність і масштаби проблеми. Проте її розв'язання вони бачили здебільшого в консервативному річищі, прагнучи директивними методами повернути все те, що регламентувалося «Ratio studiorum» і раніше було (або принаймні мало бути) присутнім у навчальній діяльності місцевих осідків ордену. За винятком ініціативи Бартоломея Натаніеля Вонсовського, не бачимо в Польській провінції спроб системних реформ, інспірованих новітніми трендами розвитку шкільництва.

Ключові слова: єзуїти, Польська провінція, освіта, історіографія, *Catalogi triennales*, *Catalogi breves*, криза, реформа.